

Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi

Yaşar Sankaya*

On the Decline of Ottoman Theological Schools: A Critical Re-assessment

This study exposes the view that the charges and criticisms put forward and the negative assumptions held in regard to the Ottoman medrese, or theological school, of the post-16th century era are in need of reassessment. Sankaya argues that our understanding of this institution, which remained active until 1924 and which provided instruction to meet the religious, educational, and juridical needs of the Ottoman state and society for centuries, is hindered by stock criticisms devoid of scholarly merit to the effect that this educational system fostered regressive thinking, fanaticism and backwardness. The implications of the medrese institution for the state -especially during its final century of existence- are key to an understanding of the issue. When these are taken into consideration, we will find that, rather than framing the matter in terms of the decline and breakdown of a system, a more balanced perspective of the question may reflect, on the one hand, an institution no longer in possession of the capacity to develop as a form of self-defense and, on the other, a political state that had allowed the system to deteriorate through neglect and indifference.

Osmanlı medreseleri mevcut araştırmalarda genellikle, siyasi tarihe paralel olarak ele alınmış, siyasi tarih alanında uygulanan tasnifler, sorgulanmaksızın medreseler için de kullanılmıştır. Bu cümleden olarak, devletin siyasi gelişme ve yükselme devri, aynı zamanda medreselerin de gelişme ve yükselme devri olarak ele alınmış, devletin duraklama ve gerileme devri, medreseler için de duraklama ve gerilemenin yaşandığı süreç olarak nitelendirilmiştir.¹ Medreseler sözkonusu olduğunda birer

* Ruhr-Universität Bochum.

1 Böyle bir tarihlendirme için bk. M. Kemal Özerin: "Eski Bir Rûznâme' ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, IV-V (1973-74), s. 263-264.

başvuru kaynağı haline gelen çeşitli eserler, bu çerçevede XVI. yüzyılın sonlarını, Osmanlı medreselerinin gerileme sürecinin başlangıcı olarak vermişlerdir. Hakim olan görüşe göre, bu müesseselerin, XVI. yüzyılın ortalarına kadar fevkalâde düzgün işledikleri; buralarda “aklı” ve “nakli” ilimlerin birlikte okutulduğu; fakat mezkur yüzyılın sonlarından itibaren bu durumun tersine döndüğü, akli ilimlerin ders programlarından çıkarıldığı, rüşvet ve iltimasın yaygınlaştığı, zâdegân denen imtiyazlı bir sınıfın yaratıldığı; böylece medreselerde duraklama ve gerilemenin başgösterdiği ve nihayet bu durumun, Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'nin gerilemesini hızlandırıp yıkılışına zemin hazırladığı gibi ifâdeler, medreseler hakkında bir “müteârif” haline gelmiştir.

Biz bu makalemizde medreselerin gerilemesi hakkındaki bu edebiyatı eleştirel bir gözle ele alacağız. Amacımız, Osmanlı medreseleri ile ilgili olarak günümüzde genel kabul gören ve gelenekselleşen bilgilerimizin ve bize intikal eden tezlerin doğruluğunu sorgulamaktır. Maksudumuz, gerileme tezinden yola çıkarak öne sürülen sebepleri yeniden gözden geçirip değerlendirmek, böylece bu cihan devletinin ve ona vücut veren müesseselerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

Konuyu işlerken önce meseleyi gerileme veya bozulma şeklinde ele alan ve bir müteârif olarak günümüze kadar gelen görüşler üzerinde durulacak, sonra ileri sürülen gerileme nedenleri ele alınacaktır. Daha sonra, bizim burada önerdiğimiz yaklaşıma geçilecek; medreseler incelenirken, hesaba katılmasını teklif ettiğimiz hususlar ve metodolojik yaklaşım biçimleri üzerinde durulacaktır. Nihayet medreseler için, gerileme ve bozulmadan söz etmek yerine, dışlanma, yüzüstü bırakılma ve tasfiyeden söz edilmesinin daha isabetli olacağı hususu ele alınacaktır. Meselemiz, konuya ilişkin yeni ve bilinmeyen belgeler ortaya koymak değil, daha ziyade, konuyla yakından ilgilenen araştırmacılarca da bilinen malzemenin yeni bir yorumunu ve değerlendirmesini sunmaktır.

Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi

Osmanlı medreseleri hakkında araştırma yürüten ve eser veren ilim adamlarının çoğu, her şeyden önce bu kurumların, bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozuldukları, geriledikleri ve nihayet çöktükleri hususunu hiç sorgulamadan peşinen kabul etmiş benzemektedirler. Nitekim merhum İ. H. Uzunçarşılı, sahasında muteber bir kaynak olan *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı* adlı eserinde “daha evvelki tarihlerde müderrislik kanununa aykırı tek tük yapılan usulsüzlükler istisna edilecek olursa bilhassa XVI. asır sonlarına doğru hem müderris kalitesi itibariyle ve hem de tedrisat ve talebe cihetiyle medreseler bozulmaya başlamış ve seneler geçtikte bu bozukluk artmak suretiyle devam etmiştir” demektedir. XVI. asır sonlarında başgösteren bu bozulma, ona göre: 1) Akli ilimlerin terk edilerek, bunların yerine tamamen nakli ilimlerin kaim olması, 2) Medreseler kanununa aykırı yapılan usulsüzlükler (müderris tayinlerinde rüşvet, iltimas, büyük ulema çocuklarının kayırılması, tedris görevinde ihmalkarlık v.s.), 3) Anadolu ve Rumeli halkından olup, büyüklere intisap etmiş olanların hâmilelerinin iltimaslarıyla medreselerde mürettep tahsil görmeden ilmiye

yoluna girmiş olmaları, 4) Rüşvet, 5) Ehl-i ilim ile cehilin derece ve kıymetinin ölçülememesidir.²

Cahit Baltacı da, medreselerin XVI. asrın sonlarına doğru bir gerileme ve bozulma dönemine girdiği hususunu tereddütsüz kabul eder. Ona göre bunun başlıca sebepleri şunlardır: "Nüfus kesâfeti, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar, ulemâ-zâdegân sınıfının doğuşu, ilmiyeye âid kanun, talimât ve geleneğin çiğnenmesi".³

Medreselerin gerilemesi konusuna Hüseyin Atay da değinmektedir. Ona göre medresede öğretim gerilemiştir ve bunun başlıca sebepleri "merkeziyet, saltanat kav-gaları, talebe isyanları, öğretim dili, dinî ve ilmî hürriyetin olmaması, ferdiyetçilik ve bencillik"tir. Bunları kitabında tek tek anlatan Atay "Medreselerin İslahını İsteyenler" başlığı altında tekrar aynı konuya döner ve bu defa daha farklı nedenlerden bahseder. Gelibolulu Âlî'nin ifadelerine dayanarak, onun beş neden üzerinde durduğundan bahisle, derse devamsızlığın, üst kademelerin tıkanmasının, iltimas yoluyla haksız olarak ilmiyeye girişin, rüşvet ile müderrislik ve kadılık elde edilmesinin ve ilmin kıymetinin takdir edilememesinin, medreselerin gerilemesine yol açtığını ifade eder. Gelibolulu Âlî'nin yazılarında dile getirilen beş gerileme sebebinden bahsederken, Atay tarafından her bir başlığın alt başlıklara bölündüğünü, farklı konuların birbirine karıştırılarak ele alındığını görmemek mümkün değildir. Konular o kadar dağılmış ve birbirine öylesine karışmıştır ki bazan, yazarın neden bahsettiğini, neyi neden tenkit ettiğini tam olarak anlamak zordur.⁴

Şehabettin Tekindağ da Kâtip Çelebi ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin rivayetlerine dayanarak, XVI. yüzyılın sonlarına doğru bozulma ve gerileme başladığı şeklindeki genel kabule katılır.⁵

M. Şevki Aydın, gerilemeyi biraz daha erken başlatır ve "medreselerin XVI. yüzyıldan itibaren devamlı bir surette gerilediğini, bozulduğunu görüyoruz" der. Ona göre, bu gerileyiş ve bozulmanın iki ana nedeni vardır: 1) İlmî zihniyetin ölmesi, 2) Yönetimdeki bozulmalar, çözülmeler.⁶

Başlangıçtan 1993'e Türk Eğitim Tarihi adlı eserin yazarı Yahya Akyüz ise bozulmanın XVI. yüzyılın ortalarında başladığı inancındadır. Bu bozulmanın sebepleri olarak o da devletin diğer kurumlarının bozulmaya başlamasını, rüşvet ve iltiması, sistem içi unsurları, medreselerin hayır kurumu gibi kullanılmaya başlanmasını göstermektedir.⁷

2 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. baskı, Ankara 1988, s. 67-70.

3 Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 64.

4 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 133-173.

5 Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, s. 29-30.

6 Muhammed Şevki Aydın, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1987), s. 321-336.

7 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 4. baskı, İstanbul 1993, s. 67.

Son olarak Z. Salih Zengin'in "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinden bahsetmek istiyorum. Makalenin başlığından da anlaşılacağı gibi, medreselerin gerilediği ön kabulünden hareket eden araştırmacı, mezkur gerilemenin sebeplerinin iki grupta toplanabileceğine kanaat getirmektedir. Bunlar: a) "Medreselerdeki ilmî zihniyetin, gelişmeye ve üretken olmaya kapalı hale gelerek hedefin, mevcut bilgi birikimini belirli kaynaklardan aktarmaya dönüşmesi". Bu cümleden anlaşıldığına göre, yazar, medreselerdeki ilmî zihniyette sonradan ortaya çıkan bir "kapalı hale gelme" ve menfi "dönüşme"den bahsetmektedir. b) "Rüşvet ve iltimasla kanuna aykırı olarak, ehil olmayanların ilmî mevkilere getirilmesi, eğitim-öğretimde belirli kurallara uyulmaması, kısaca medrese teşkilatının bozulması".⁸ Bu, hemen hemen diğer yazarların da üzerinde durduğu bir husustur.

Tanzimat sonrası başlayan ve bilhassa İkinci Meşrutiyet'ten sonra yaygınlaşan bu "gerileme" edebiyatını benimseyenler arasında Osman Ergin,⁹ Sadrettin Celâl Antel,¹⁰ Necdet Sakaoglu¹¹ gibilerinin ayrı bir yeri vardır. Bunlar, meseleye ilmî ciddiyetten uzak, sathî, sübjektif ve hatta ideolojik olarak bakmaktadırlar.

Görüldüğü gibi medreselerin bozulması veya gerilemesi hemen hemen benzer nedenlere bağlanmaktadır. Bunlar da özetle, akli ilimlerin terk edilerek, bunların yerine nakli ilimlerin konması¹² rüşvet ve iltimasın yaygınlaşması, ilmiye kanunlarına uygunsuz davranışlar, usulsüzlükler, göçler nedeniyle bazı bölgelerde medreselere çok sayıda öğrencinin akın etmesidir. Peki, yazar ve araştırmacılarımızı bu kanaate sevkeden hususlar nelerdir?

Medreselere Yönelik İlk Şikayet ve Tenkitler

Medreselerde XVI. asırdan sonra bozulma ve gerileme başladığı görüşünü savunan araştırmacılar, bu kanaatlerini Gelibolulu Âlî, Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi Osmanlı aydınlarının rivayetlerine dayandırmaktadırlar. O halde kısaca bunlara değinmekte yarar vardır.

Medreselerle ilgili ilk şikayet ve tenkitler, XVI. yüzyıla kadar gitmektedir. Nitekim tarihçi Gelibolulu Âlî (ö. 1600), XVI. yüzyıl sonlarında, medreselerde öğretimin düzensiz ve plansız olmasından ve çoğu zaman derslerin, rüşvet ve iltimasla müderris olan ehliyetsiz hocalar tarafından verilmesinden şikâyetle bahsetmektedir.¹³ Koçi Bey

8 Z. Salih Zengin, "Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), s. 401-409.

9 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, İstanbul 1977, I-II, s. 108.

10 Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Maarif Vekâleti, Ankara 1940, s. 441-462.

11 Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları-Cep Üniversitesi 50, İstanbul 1991.

12 Bu maddeyi, S. Zengin ve Ş. Aydın, "ilmî zihniyetin kapalı hale dönüşmesi ve ölmesi" olarak ifade ediyorlar.

13 Mustafa Ali, *Nushatü's-selâtin* (Hrsg. von A Tietze: Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581), s. 174-179.

de döneminin ilim hayatını değerlendirirken, XVI. asır sonlarına doğru ilmî mevkilerin lâyıık olmayan kimselere verildiğinden, Sahn medreselerindeki itibar kaybından söz etmektedir.¹⁴ Kâtip Çelebi ise akli ilimlerin ihmal edilmesinden şikâyet etmektedir.¹⁵ Ona göre, Fâtih'in ders programlarına koydurduğu *Haşîye-i Tecrid*¹⁶ ve *Şerh-i Mevâkîf*¹⁷ dersleri, sonra gelenler tarafından kaldırılmış ve bununla "Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya" yüz tutmuştur.¹⁸ Ancak bu ilk şikâyetler ve eleştiriler, medrese kurumunun varlığına ve sistemine yönelik olmayıp, daha ziyâde sistem içersinde zamanla ortaya çıkan bozuklukların ve aksaklıkların ifadesidir. Nitekim sözkonusu aksaklıkları gidermek için bazı sultânlar tarafından çıkarılan bir dizi fermânda, talebe ve müderrisler ile diğer medrese görevlilerinin, Fâtih ve Kanûnî zamanlarında tespit ve teşkil edilen eğitim- öğretim sistemine ve okul disiplinine uymalarının emredilmesi bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.¹⁹

Görüldüğü gibi, ne mezkur Osmanlı aydınları ne de resmî vesikalar, medresenin varlığını tartışmaya açmışlardır. Burada sözkonusu olan, zamanla ortaya çıkan aksaklıklar, rüşvet, adam kayırma gibi usulsüzlükler ve disiplinsizlikler.

Medrese Kurumunun Varlığını Hedef Alan Tenkitler

Bir eğitim-öğretim kurumu ve bir tedaris sistemi olarak, yani kurum ve sistem bazında medreseye yönelik eleştiriler, Tanzimat sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Dikkat edilirse, bu dönem, medreselerin tamamen ihmal edildikleri, can damarları mesabesinde olan vakıflarına el konulduğu, hocaları ve talebelerinin küçümsendiği, yıkılıp yok olmalarının beklendiği dönemdir. Bu dönemde öne çıkan Ali Suâvi²⁰ ve Ziya Paşa²¹ gibi Osmanlı aydınları, bilerek veya bilmeyerek, yazdıkları ve anlattıklarıyla,

14 Koçi Bey, *Risâle-i Koçi Bey*, Mösyö Vats Tabhanesi, İstanbul 1277 h., s. 10.

15 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zûnûn*, I, 680.

16 Hâşîye-i tecrid, ünlü matematikçi ve astronom Allâme Nâsirüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1273) *Tecridü'l-İtikâd* veya *Tecridü'l-keîâm* ismindeki eserinin Seyyid Şerif diye bilinen Ali b. Mahmûd el-Cür-cânî (ö. 816/1413) tarafından tedkik ve izah edilmiş olan hâşiyesidir.

17 *Şerh-i mevâkîf*, Altı mevkîf (fasıl) ihtiva eden İlhaniler zamanında yaşamış Kadı Adudüddîn el-İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkîf* adlı eserinin Seyyid Şerif el-Cür-cânî tarafından yapılan bir şerhidir (*GAL*, Supl., II, 289).

18 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyari'l-Ehak* (nşr. Orhan Şaik Gökyay), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1980, s. 20-21. Kâtip Çelebi'nin kaldırıldığını söylediği dersler, kelâm ilmine aittir. Kâtip Çelebi'nin iddiasının aksine gerek *Tecrid* ve gerekse *Mevâkîf* adlı eserlerin, sonraki devirlerde de şerh veya hâşiyeleri yoluyla tedaris ve tahsil edildiikleri görülmektedir.

19 Medrese ve ilmiyenin islahına yönelik ferman ve kânûnnâmeler için bk. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 34-35; Uzunçarşılı, s. 241-260; Baltacı, s. 623-634; Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI.-XVII. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları (OA)*, VII-VIII (1988), 273-285.

20 Ali Suavi'nin medrese sistemi ve programlarını tenkit ettiği yazılarını *Muhbir* dergisi, 9 Ramazan 1283, 18 Ramazan 1283; 21 Ramazan 1283 tarihli sayılarında yayımlamıştır.

21 Ziya Paşa'nın medreseyi eleştiren yazısı için bk. *Hürriyet* gazetesi, Londra tab'ı, 5 Rebiu'l-âhîr 1285.

medreselere yönelik oluşmaya başlayan olumsuz imajın kök salmasına yardımcı oldular. Bunlardan sonra nihâi hamle Meclis-i Mebusan'da Yanya Mebusu olarak görev yapan Abdül Bey'den geldi. Abdül Bey, bütün medreselerin rüşdiye ve idâdilere çevrilmesini talep etti.²²

Bu örnekler bize şunu açıkça göstermektedir: Medreselerin varlığı, yapısı, işleyişleri, açık bir şekilde ilk defa, Tanzimat'tan sonra sorgulanmaya ve tartışılmaya açılmıştır. Medreseleri gereksiz gören zihniyet, işe önce bu kurumları yıpratmakla başlayacak, bir imaj değişikliği ve itibar kaybı sağlayacaktır. Medreselerin gerilediği, bozulduğu, asrın ihtiyaçlarına uymadığı, Türklüğe hiç bir yararının dokunmadığı, milli değerleri körelttiği propagandası, hep bu amaca hizmet edecektir.

Medrese kurumunun varlığını hedef alan ve sistemin çöktüğü tezini işleyen tartışmalar, İkinci Meşrutiyet döneminde daha da yoğunlaşmaya başladı. En sert eleştiriler Batıcı olarak nitelenen grubun mensuplarından geliyordu. Nitekim bu grubun önde gelenlerinden Hemedânîzâde Ali Nâcî *Softalar ve Medreseler* adıyla kaleme aldığı eserinde aşağılayıcı ve tahkir edici bir üslûpla medrese ve ulemâ hakkında şunları yazdı: "Ben bunlara (medreselere) dâru't-tedrisden ziyâde birer imârethâne-i ma'îşet diyeceğim. ... Senelerce süren tedris bir hiçle neticeleniyor. ... Bugün medreselerden çıkanlar ilim ve irfan adına sarkıklarından başka bir şey gösteremezler. Kendilerini al-lâme sanırlar ama... O sarığı taşıyan kafada insan biraz zekâ, biraz fikir, biraz hayat, biraz beyin göremeyince inkisâr-ı hayâle uğruyor".²³

Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gibi diğer Batıcılar da eleştiri ve suçlamalardan geri kalmadılar. Abdullah Cevdet, çıkardığı *İctihad* adlı dergide "Softalığa Dâir" adlı makalesinde medreseleri ve medreselileri ağır bir şekilde tenkit etmekte ve bazen tahkir boyutlarına varan suçlamalarda bulunmaktadır.²⁴ Kılıçzâde ise softalığa ve dervişliğe karşı kendi deyimiyle çoktan "ilân-ı harp" etmişti.²⁵

Medreseleri, Cumhuriyet'ten sonra konu edinen ilk kuşak araştırmacıların, bu kurumların lağvedilmelerini meşrulaştırma çabasında oldukları gözden kaçmamaktadır. *Türkiye Maarif Tarihi*'ni yazan Osman Ergin, medreseleri, tamamen sübjektif bir bakış açısıyla ele alarak "...Bu medreselerin memlekete, Türklüğe ve ilim âlemine ne hizmeti ve faydası olmuştur? Belli başlı hangi âlimleri yetiştirmiştir? Bunlar arasında beynelmilel şöhreti haiz kimseler var mıdır?" diye sormuştur. Ergin, "Bunları araştırmaya lüzum yoktur, hiç kimseyi yetiştirmemiştir, demekle iktifa etmek daha muvafık olur" diyecek kadar ilmi ciddiyetten uzak, muhtemelen siyasî ve ideolojik hezeyanlar ileri sürebilmiştir.²⁶ Bu çizgi, yukarda gördüğümüz Ali Nâcî, Kılıçzâde ve Abdullah

22 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970, VIII, 382.

23 Ali Naci (Hemedânîzâde), *Softalar ve Medreseler*, İstikbal Matbaası, İstanbul 1325 h., s. 3-6.

24 Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", *İctihad*, LX (1329), s. 1303-1306.

25 Kılıçzâde Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlân-ı Harb", *İctihad*, LVIII (1329), s. 1277-1281.

26 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 108.

Cevdet çizgisidir ve bunu, Cumhuriyet'ten sonra Ergin miras almış, S. Celâl Antel²⁷ ve Necdet Sakaoğlu²⁸ gibiler devam ettirmiştir.

Buraya kadar yazılanların özeti şudur: Osmanlı medreselerine yönelik başından günümüze kadar yapılan değerlendirme ve eleştiriler dikkate alındığında, bunları iki zaman dilimine bölmek mümkündür: 1) Klasik Dönem (Modernleşme Sürecine Kadar): Başlangıcından, Tanzimat'la başlayan geniş kapsamlı modernleşme sürecine gelmesine kadarki süre içerisinde dile getirilen şikayet ve eleştiriler, sistem ve kurum bazında medresenin kendisine yönelik değildir. Burada daha ziyade, kurulan sisteme aykırı hareketler (disiplinsizlik, derslere devamsızlık, ihmal ...) ve mevcut kanunlara aykırı uygulamaların (rüşvet, su-i isti'mal, adam kayırma, iltimas, haksız görev alma ...) dile getirilmesi sözkonusudur. 2) Modernleşme Süreci: Tanzimat'la başlayan bu ikinci aşamada, tenkit ve şikayetlerin karakter değiştirdiği görülmektedir. Medreseler, artık kurum ve sistem bazında eleştirilmekte, varlıkları sorgulanmaktadır. Medrese, gerilemiş bir kurumdur; sistem artık bozulmuştur. Zamanın şartlarına uymamaktadır. Bu süreçte, medreseler, hep, "gerileme" ve "bozulma" edebiyatı ekseninde ele alınacaktır.

Gerileme Sebeplerinin Değerlendirilmesi

Peki Osmanlı medreseleri gerçekten bozulmuş mudur? Ya da şöyle soralım: Yukarıda zikredilen hususlar, bir sosyal kurum olan medreselerin gerilemesi ve bozulmasının sebepleri olarak görülebilir mi?

Gerileme ve bozulma sebepleri olarak birçok husus gösterilmesine karşılık, bunları esas olarak iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür: 1) Aklı ilimlerin ihmal ve terki (Bazı yazarlar bu konuyu, ilmî zihniyetin bozulması çerçevesinde değerlendirmektedir); 2) Rüşvet ve iltimas gibi medrese kanunlarına aykırı davranışlar.

Medreselerde akli ilimlerin ihmal edilmesi, bu kurumların gerileyiş ve çöküş sebeplerinden sayılmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre akli ilimlerin ihmali hem maârifin ve hem de medresenin çöküşünün sebeplerinden birisidir. Halbuki böyle bir sebep medreseler için makbul sayılamaz. Zira bu okullar, esas itibarıyla İslâmî ilimlerin tadrîs ve tahsîl edildiği müesseselerdir. Akli ilimler olarak nitelenen, "hesap, hendese, hey'et, hikmet" gibi ilimler ise, baştan beri tadrîsatın temelini teşkil eden dinî-hukukî ilimleri anlamada "aracı, yardımcı" ilimler olarak okundu ve bu özelliğini büyük ölçüde lağvedildikleri tarihe kadar da sürdürdüler. Dolayısıyla burada birbirine bağlı olarak iki türlü hata yapılmaktadır: 1) Akli ilimlerin belli bir tarihten sonra ihmal edildiikleri ve 2) bu durumun medreseleri inhitata sürüklediği iddiası.

27 "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, 441-462. Bu pedagoji profesörü (?) medreseleri, çok sert ifadelerle ağır bir şekilde "...her türlü terakkiye engel olan cehalet, taassup ve fesat ocakları" haline gelmekle itham edebilmiştir.

28 *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991.

Aklî ilimler olarak nitelenen ilimlerin ihmal edildikleri doğru mudur?

Daha önceki bir araştırmamızda aklî ilimlerin ihmali meselesini incelemiş, eldeki mevcut kaynaklar, belge ve vesikalarla böyle bir durumun sözkonusu olmadığı sonucuna varmıştık. "Ulûm-i aklıyye" olarak tanımlanan derslerin ve bu derslere ait klasik eserlerin, XVI. yüzyıldan sonra da okutulduklarını, medrese sistemi (program, amaç, işleyiş, içerik v.s.) içerisinde bir bütünlük, süreklilik ve değişmeyen uzun bir geleneğin mevcut olduğunu, dolayısıyla XV-XVI. asırlarda tahsil ve tedris edilen ilimlerin, bu süreklilik ve gelenek gereği, XVII, XVIII ve XIX. asırlarda da okutulduklarını, medrese sistemi içinde ilk esaslı değişmelerin, ancak II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleştirildiğini göstermiştik.²⁹ Dolayısıyla burada bu konu üzerinde detaylı bir şekilde durma gereği yoktur. Yalnız şu kadarını söylemekle yetinelim: Bugün elimizde olan bilgi ve belgeler - ki bunlar ulemâ biyografileri,³⁰ dönemin ilim anlayışını yansıtan eserler,³¹ batılı seyyah ve görevlilerin gözlemleri,³² icâzennâmeler ve medreselerde yapılan istinsahlardır- ihmal ve terk edildiği sanılan ders ve kitaplarının, sonraki devirlerde pekala bilindiği, okunduğu ve okutulduğunu göstermektedir.

Aklî ilimlerin ihmalinden yola çıkan yazarlar, bu durumun medreselerin gerilemesine yol açtığını, tefekkürün durduğunu, ilmin inhitata uğradığını söylemek suretiyle zincirleme bir hataya düşüyorlar. Burada cevaplanması gereken soru şudur: Medreselerin gerilemesiyle aklî ilimler arasında bir bağ kurmak mümkün müdür?

Medreselerin gerilemesi ile aklî ilimler arasında bir bağ kurma, bu kurumların kuruluş, amaç ve işleyişleri dikkate alındığında anlamsız -hatta imkansız- kalmaktadır. Medreselerin gerilemesinden sözedildiğine göre, bu kurumlar için bir gelişme ve yükselme dönemi kabul ediliyor demektir. Öyleyse şu soruyu sormak gerekir: Medreselerin yükselmesi, aklî ilimlerin buralarda okutulması neticesinde mi olmuştur? Osmanlı medreselerinin, XV. asırda yükseldiği ve XVI. asırda en parlak dönemine ulaştığı genel olarak kabul edilirse, bu yükselmeyi sağlayan temel dinamiklerin aklî ilimler olduğu söylenebilir mi? İkinci bir adım: Yükselme ve gerilemenin ölçüsü nedir? Bu sorulara doğru cevaplar verebilmek, medrese sistemini, amaç, içerik ve işleyiş açısından iyi anlamak ve doğru değerlendirmekle mümkündür. Yukarıda kısaca değinildiği gibi, medrese tedris sisteminde, "esas" olan dinî/naklî ilimlerdir. Aklî ilimler ise "araç"tır, aslî ilimlere "hazırlayıcı" ve "yardımcı" derslerdir. Bu itibarla, medreselerin

29 Yaşar Sankaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi", İrcica tarafından ve 12-15 Nisan 1999'da İstanbul'da düzenlenen Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Kongresi'ne sunulan tebliğ.

30 Meselâ, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö. 1703) ve Muhammed el-Ahıskavî'nin (ö. 1803) hal tercümeleleri.

31 Bunlara, İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin (ö. 1689) *Nazmü'l-ulûm'u* ve Saçaklızâde'nin (ö. 1732) *Tertîbü'l-ulûm'u* örnek olarak gösterilebilir.

32 Bu çerçevede, Luigi Ferdinando Marsigli, Harold Bowen ve Fransız elçiliği tarafından hazırlatılan *Kevâkib-i Seb'a* adlı rapor örnek olarak gösterilebilir.

gerileyişi, akli ilimlerin okutulup okutulmaması ile ilgili bir durum değildir. Böyle bir kriter, asıl gayesi dinî kaynaklardan yararlanarak görev yapacak kadı, müftü ve müderris yetiştirmek olan bir eğitim kurumu için geçerli olamaz. Medrese kendisinin aslı görevi olan İslâm ilimlerinin eğitim ve öğretimi görevini, pek çok dış etkenler tarafından etkilenmiş olmasına rağmen, tarih boyunca kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.

Kaldı ki, bu derslerin okutulup okutulmaması, medrese sistemi bütünlüğü düşünlüğüne ne bu kurumların yükselmesine ne de gerilemesine önemli ölçüde sebep teşkil edecek ehemmiyeti hâizdir.

Gerilemenin diğer faktörleri olarak disiplinsizlik, intizamsızlık, su-i isti'mâl, adam kayırma, rüşvet ve iltimas gösterilmektedir. Yukarda "Medreselere Yönelik İlk Şikâyetler" bölümünde de gösterildiği gibi, konuyla ilgili bilinen ilk şikâyetler, XVI. asra kadar varmaktadır. Ancak bu ilk şikâyetler ve eleştiriler, medrese kurumuna ve sistemine yönelik değildir. Daha ziyâde sistem içerisinde şahısların sebep olduğu bozuklukların ve aksaklıkların ifadesidir.

Rüşvet, iltimas, adam kayırma, ihmalkarlık gibi Osmanlı devlet idaresinde gide-rek kronikleşen genel hastalıklar, elbette medreseyi dolaylı veya dolaysız bir şekilde etkileyecekti. Ulemânın kudret ve ehliyetinin, verimlilik ve kapasitesinin, öğretimin seviyesinin, ülkenin genel sosyo-ekonomik atmosferinden olumsuz yönde etkilenmesi de tabiidir.

Ancak bu nevi olumsuzluklar, Osmanlı medreselerinde az çok her zaman yaşanagelmıştır.³³ Hatta denebilir ki her sosyal kurum, içinde bu ve benzer sosyal marazları az-çok taşır. İyi işleyen bir kurumda aksaklıklar daha fazla dikkat çektiği için, böyle bir kurum ile ilgili bazı şikâyetler, aksi için bir delil teşkil edebilir.

Koçi Bey, Âli ve Kâtip Çelebi gibi Osmanlı aydınları tarafından dile getirilen eleştiri ve şikâyetler, bir müesseseyi anlamak için önemli ipuçları taşırlar; ancak tek başlarına bir hüküm vermemiz için yeterli sayılamazlar. Dolayısıyla bu tür hadiselerin (rüşvet, su-i isti'mâl, iltimas v.s.) eğitim-öğretimi menfi yönde etkilediği muhakkaktır; ancak medreselerin gerilediğine ya da bozulduğuna kani olmamız için yeterli değildirler. Zirâ, bu âlimler kusuru sistemde değil, sistemi işleten kişilerde görmekteydiler. Şayet tersi olsaydı, yani sözkonusu etkenler, gerilemenin gerekçeleri olsaydı, medreselerin 1924'te değil, daha 1500'lü yıllarda kapatılmaları gerekirdi. Halbuki öyle olmadı. Bozulduğu ve gerilediği söylenen bu eğitim kurumları, üç asır gibi uzun bir süre daha tadrîs faaliyetlerinin merkezi olarak ayakta kaldı. Kaldı ki, mezkur kusurları bütün medreselere şâmil kılmak imkânı da yoktur. Ülkenin bazı yerlerinde, bazı medreselerde görülen aksamalar, diğer bütün medreselerin de aynı sorunların ve

33 Nitekim, imtiyaz ve iltimasın, ehliyetsiz ve liyakatsiz kimselerin müderris veya kadı olduklarının örneklerine XV. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bu tür usulsüzlüklerin, medreselerin en ileri dönemi olarak gösterilen Kânûnî devrinde daha sıkça yapıldığı görülmektedir (geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 67-74; Baltacı, a.g.e., s. 61-71; Atay, a.g.e., s. 148-149).

olumsuzlukların içine düştüklerini göstermekten uzaktır. Bazı medreselerde başgösteren olumsuzlukları konu alan rivayetler ve bu olumsuzlukları ıslah etmeyi amaçlayan çeşitli kanun veya fermanlar da zaten medrese kurumunun varlığını tartışma konusu yapmamakta, medrese sisteminin gerilediğine işaret etmemektedir.

Burada mezkur hususların olumsuz etkilerini küçümsediğimiz anlaşılmalıdır. Elbette bunlar önemli sosyal yaralardır. Sağlıklı bir eğitim-öğretim faaliyeti için bu tür menfi hâdiselerin hiç görülmemesi en ideal olanıdır. Ama en ideal olan, her zaman gerçek olandan çok farklı ve uzak olabilmektedir.

Medrese Hakkındaki Araştırma ve Değerlendirmelerde Hesaba Katılması Gereken Hususlar

Bugüne kadar değişik araştırmacılar ve yazarlar tarafından “medreselerin gerileme sebepleri” çerçevesinde sıralanan nedenler, medrese sistemini, medreselerin itibar kaybını ve “gerilemelerini” izah etmekten uzaktır. Bizim kanaatimize göre meseleyi incelerken aşağıdaki hususları hesaba katmak mecburiyeti vardır:

- 1) Medresenin kuruluşundan itibaren temsil ettiği din, ilim ve dünya zihniyeti,
- 2) Tarihi bağlam,
- 3) Yabancıların gözlem ve değerlendirmeleri (medreselerin dışardan görüntüsü),
- 4) Medresenin, devlet için arzettiği ehemmiyet (medrese-devlet ilişkisi).

1) Din, İlim ve Dünya Zihniyeti

Medresenin ilk ortaya çıktığı X. asırdan ve ilk kurumsallaştığı Nizâmîye örneğinden beri taşıdığı temel dinî görüş Ehl-i Sünnet inancı çerçevesindedir. İlim ve fikir hayatında Abbasiler devrinde görülen çalkantılı dönemden sonra sular durulmuş, özellikle Gazâlî ekolünün egemen olmasıyla Sünnî din, ilim ve dünya görüşü, medreseler kanalıyla işlenmeye başlanmıştır. Sünnî olan Selçuklular'ın Anadolu'da kurdukları medreseler ve daha sonra Osmanlı medreseleri, hep bu temel dinî-ilmî yapı üzerine inşa olmuşlardır. Bu yapının ilmî zihniyeti “fayda esası”na göre düzenlendiğinden, dine ve ibadete yaramayacağı düşünülen ilmî iştigaller, tartışmalar ve faaliyetlere öncelik verilmemiştir. Buna ilaveten, din sahasında söylenecek yeni bir şeyin kalmadığı, içtihat kapısının kapandığı, görevin, önceki büyük müctehitlerin (ulemâ-i kadîm) tespit ettiği dinî sınırları korumak, bunları öğrenmek ve yeni nesillere aktarmak olduğu inancı yerleşmiştir. Osmanlı âliminin kafasındaki yaygın anlayış budur. Bu anlayış, medreselerde işlenecek ve yeni nesillere aktarılacaktır. Burada özellikle vurgulanması gereken husus, bu zihniyetin bazı yazarların iddialarının aksine XVI. yüzyıldan sonra ortaya çıkmadığıdır.³⁴ Osmanlı âlimi XV. asırda hangi ilmî zihniyete sahip

34 M. Hulûsi Lekesiz, “Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Türk Yurdu*, XI (1991), sy. 49, s. 20-31), M. Şevki Aydın (a.g.e., s. 325-331) ve Y. Salih

idiyse XVI. ve XVII. asırda da büyük ölçüde aynı çizgi üzerindedir: Sünnîdir, geçmişe bağlıdır ve otorite sayılan büyüklere saygılıdır. Bütün Osmanlı tarihi boyunca ulemanın beslendiği kaynaklar hemen hemen aynıdır.

Kuruluş döneminden kapatılıncaya kadar Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve kitaplar dikkatlice incelendiğinde, yukarda özetlenen ilmî zihniyete titizlikle uyulduğu, yani medrese sisteminin baştan beri sahip olduğu temel ilkelerin korunduğu, bunda bir "bozulmanın" veya "gerilemenin" olmadığı görülecektir. Ancak, böyle bir anlayış, kendi içinde birtakım sakıncaları da barındırmaktadır. En önemlisi, bazı alimlerce benimsenen yazılacak yeni bir şeyin, söylenecek yeni bir konunun olmadığı inancıdır. Bu, ilmî ve fikrî tefekkürü oldukça daraltmakla kalmayıp, zamanla ortaya çıkan yeni şartlara uyum sağlayacak değişim ve dönüşümlerin de önünü kesmiştir. Yeni bir şey söyleyemeyecek olan âlim, yeni fikrî ve ilmî etütler, araştırmalar, faaliyetler de yapamayacak ve yazamayacaktır. Nitekim bütün Osmanlı tarihi boyunca yazılan literatür göz önüne alındığında, te'lif eserlerin oranının oldukça düşük olduğu dikkatten kaçmayacaktır.³⁵ Osmanlı âlimi, telif eser vermek yerine şerh, haşiye ve ta'lik yolunu seçecektir. Aslında bu da küçümsenecek bir faaliyet değildir. Ama, bu tür çalışmalar da yine yukarda çerçevesi çizilen ilmî zihniyet içerisinde olabilmektedir.

2) Tarihî Bağlam

Diğer medeniyetlerdeki eğitim kurumları incelendiğinde Osmanlı medreselerinde hakim olan ilmî zihniyetin, tedris ve tahsil anlayışının, tarihî bağlam dikkate alındığında en azından klasik dönem için yadırganacak bir tarafı yoktur. Hatta, medreseler, kuruldukları çağ dikkate alındığında, denebilir ki zamanın şartlarına en uygun, en güzel örgütlenmiş müesseselerdir. Batı'nın ancak modernleşme sürecinde keşfettiği pedagojik prensiplere büyük ölçüde uygundur. Birçok ek tesisi içinde barındıran kompleks (külliye) türü mimarisi, öğretimin parasız olması, öğrencilerin zarûrî ihtiyaçlarının karşılanması, dersler arasında uyum, öncelik sonralık bakımından tutarlılık, sınıf yerine ders geçme sisteminin esas alınışı ve öğrencileri pratik meslek hayatına alıştıran staj (cer) uygulaması modern pedagojik prensiplerle asla çelişmeyen hususlardır.³⁶

Zengin, (a.g.e., s. 402-404) Osmanlı medreselerinde ilk zamanlar hakim olan ilmî zihniyetin XVI. asrın sonlarına doğru değişmeye daha doğrusu bozulmaya başladığını, bu çerçevede akil ilimlere karşı menfi tutum takınıldığını, gelişmeye ve üretken olmaya kapalı hale geldiğini savunmaktadır. Oysa, XVII. yüzyılda ortaya çıkan Kadızadeli hareketine mensup birkaç âlimi örnek alarak, bütün Osmanlı ulemâsını aynı kefeye koymak ve buradan hareketle XVII. asrın başlarından itibaren ilmî zihniyette çözümlenmiş olduğu sonucuna varmak, kanaatimizce, meseleyi olduğundan fazla büyütmezdür.

35) Fahri Unan, "Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bâzi Düşünceler", *Türkiye Günlüğü*, XXX (1994), s. 49-57.

36) Akyüz, a.g.e., s. 71-72. Medrese sisteminin kuruluşundan beri muhafaza ettiği bu evrensel değerlere ilk dikkat çekenlerden biri merhum Muallim Cevdet'tir. Medreselerin kapatıldıkları dönemde kaleme aldığı makalelerinde, bu hususları görmezden gelerek medreseleri eleştirenleri insafsız ve haksız olarak değerlendirir (bk. Mektep ve Medrese, s. 31-40).

Klasik medrese sistemi, diğer uygarlıklardaki eş zamanlı eğitim kurumlarıyla karşılaştırıldığında pek çok paralelliklerin varlığı dikkat çekecektir. Nitekim, aynı dönemde, Avrupa üniversitelerinin yapıları, işleyişleri, programları ve metotları da hemen hemen aynıdır. Teoloji ve hukuk, eğitimin esasını teşkil etmektedir. Retorik (beyan, belâgat) programlarda önemli yer işgal etmektedir. Derslerde otorite olmuş geçmiş bilginlerin söz konusu alanlardaki eserleri okutulmaktadır. Öğretimin en önemli gayesi, Hıristiyanlık inancını öğretmek ve yaymaktır. Avrupa üniversiteleri de medreseler gibi, dinî otoriteye (kilise) bağlıdır; öğretimin içerik ve formu da bu otorite tarafından belirlenmektedir.³⁷ İlginç olan, medreselerin gerileme nedenlerinden sayılan disiplinsizlik, rüşvetle makam ve mansıp kazanma ve iltimas, Avrupa üniversitelerinde de görülmektedir.³⁸ Öğretim sonu verilen diplomalar, icra edilen meslek, öğretim esnasında yapılan seyahatler gibi hususlar bakımından da her iki kurum arasında bağlar ve benzerlikler kurmak mümkündür.³⁹

Özet olarak söylemek gerekirse, medrese sistemi, tarihî bağlam içerisinde düşünüldüğünde XVII. asra kadar yeterli ve geçerli, ancak bu yüzyıldan sonra “yenilenmeye” ve geliştirilmeye muhtaç bir sistemdi. Bir başka ifadeyle medresede “bozulma” veya “gerileme” değil, geleneği koruma uğruna yeniliklere ve değişime (yani çağa) “intibak edememe” sorunu vardır.⁴⁰ Medresenin yaşadığı, kendini yenileyememe ve geliştirememe -zamanın gelişmelerine ayak uyduramama- sorunu, tedavisi ve çözümü mümkün olan bir sorundur. Bu da, müesseseyi yıkmak ve lağv etmekle değil, yeni şartlar ve gelişmeler ışığında ıslah ve ihya etmekle olabildi. Bunu yapacak olanlar da medreseyi yaptıran ve sistemin esasını belirleyen kurucular, mütevellî veya vâkıflardı. Eğer medreseler için bir gerilemeden bahsedilecekse, bundan birinci derecede sorumlu olanlar, medresede ders veren hocalar ve ders okuyan talebeler değil, elinde yetki bulunanlar, yani kurucular, vâkıflar ve mütevellîlerdir. Bunlar, sultanlar, hanedan mensupları, vezirler ve diğer ileri gelen zengin kimselerdir.

37 Thomas Ellwein, *Die Deutsche Universität: Vom Mittelalter bis zum Gegenwart*, Frankfurt am Main 1992, s. 26-28; Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 205.

38 Ellwein, *a.g.e.*, s. 50.

39 Medreseleri, diğer uygarlıkların eş zamanlı yüksek eğitim kurumlarıyla mukayeseli incelemek, herhalde ilginç sonuçlar verecektir. Konuyu bu perspektiften ele alan makale düzeyindeki birkaç araştırma fevkalade faydalı sonuçlar ortaya koymuştur. Medrese-üniversite arasındaki farklar için bk. George Makdisi, “Madrasa and University in the Middle Ages”, *Studia Islamica*, XXXII (1970), s. 255-264; İki kurum arasındaki paralellikler için: Aptullah Kuran, “The Medrese and the University”, *Turkish Review*, I (1986), s. 91-102.

40 Bu iki kavram arasında çok önemli fark vardır. “Bozulma” ve “gerileme”de, bir dejenerasyondan ve bozulmuş bir sistemi yeniden inşa ve ihya etmenin gereksizliğinden söz edilebilir. Halbuki yeniliklere ve değişime “intibak edememe” de durum böyle değildir. Burada yapılacak iş, sistemin önünü açmaktır. Zaman içerisinde kazanılan bilgileri ve usulleri sisteme dahil etmektir. Mevcut sistem korunarak gerekli değişikliklerin ve tadilatın yapılmasıdır. Birinci ifadede zimnen medreselerin lağvının, ikinci ifadede ise geliştirilmesinin lüzumu söz konusudur.

3) Yabancıların gözlem ve değerlendirmeleri (Medreselerin Dışardan Görünüşü)

Medreseler incelenirken, bu kurumların dışardan, yani yabancılar tarafından nasıl görüldüklerini hesaba katmak, herhalde yanlış olmayacaktır.

Bunlardan birisi, 1679-80'de İstanbul'da bulunan İtalyan Comte de Marsigli'nin gözlemlerine yer verdiği eserdir. Osmanlılar'ın en önemli meşguliyetlerinden birisinin ilim tahsili olduğuna dikkat çeken yazar, okullarda dini ilimleri öğrenenlerden ilerlemek ve yükselmek isteyenlerin mantık, antik çağ bilimleri ve bilhassa tıp sahalarına büyük ilgi gösterdiklerini; geometri, astronomi, coğrafya ve ahlâk dersleri üzerinde ilgiyle durduklarını belirtmektedir.⁴¹ Yine, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne gelen İngiliz seyyah Wheler, İmparatorluğun bütün büyük şehirlerinde geometri ve diğer ilimlerde ders veren müderrislerin varlığından söz etmektedir.⁴²

1741 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğince hazırlattırılan *Kevâkib-i Seb'a* (Yedi Yıldız) adlı eserdeki bilgiler, medreseleri, üzerine karanlık çökmüş kurumlar olarak görenleri şaşırtacak kadar müspet ifadeler içermektedir. Bir öğrencinin, sırasıyla aldığı dersleri ayrıntılarıyla veren eser, akli ilimler kategorisinde gösterilen mantık, hikmet, kelam, müstakil bir ders olmamakla beraber hey'et, hendese ve hisâb gibi derslerin, dönemin Osmanlı medreselerinde hâlâ okutulmaya devam edildiğini çarpıcı bir şekilde göstermesi bakımından önemlidir.

Eserin, talebelerin tatil günleri ve bu günlerdeki meşguliyetleriyle ilgili aktardığı bilgiler arasındaki şu ifadeler konumuz açısından oldukça önemlidir: "...Mâlûm ola ki âlimler, öğrencilerin tabiatlarına melâl gelmeyip dâimâ ilme teşvik etmek için salı ve cuma günlerini tatil etmişlerdir. Bu iki günde öğrenciler bazı malzemelerini hazırlar, yaz günü ise mesire yerlerine gezmeye giderler. Orada da yine pek boş durmayıp hisâb, hendese ilmi, usturlâb, rub', misâha, Hind, Kıbt ve Zenc hisâbı, parmak hisâbı, ağırlıkları kaldırma ilmi (=mekanik) ve bunlar gibi müstakillen derse ihtiyaç duyulmayan ilimleri müzakere ederler. Kış günü ise, geceleri sohbet edip, muammâ, bilmece, muhâdarat, târih, şiir, aruz ve divan müzâkere ederler..."⁴³

Bu raporda çizilen medreseli portresi, bir kısım Türk araştırmacı ve yazarlarının anlattığı medreseli imajından oldukça farklıdır. Rapora göre medreseli, okulunda temel dersleri görmekte yetinmiyor, akli ilimler olarak nitelenen bilgileri de elde etmeye çalışıyor. Din bilgileri içinde boğulmuş birisi değil, hem dîni hem dünyevî bilgileri tahsil eden, gerektiğinde eğlenen, gerektiğinde dinlenen; tarih, şiir ve edebiyatla ilgilenen çok yönlü bir kimsedir.

41 Luigi Ferdinando Marsigli: *Stato Militare dell'Imperio Ottomano* = L'Etat Militaire del, Empire Ottoman, I, 39, Graz, 1972; Eserin tercüme ve özeti için bk. M. Kaymakam Nazmi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, Erkân-ı Harbiye Reisliği, Ankara 1934.

42 Harold Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, 1945, s. 19.

43 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, I, 73-74.

Medreselerin yabancı gözüyle değerlendirmesine bir başka örnek, İtalyan Abbe Toderini'nin 1789'da yayınlanan *De La Littérature des Turcs* adlı çalışmasıdır. Eserin aklı ilimlerle ilgili bölümlerinde Toderini, İstanbul'daki Türkler'in, aritmetik ve cebir ilimlerinde çok derinleştiklerini, en iyi Avrupa matematikçilerini şaşırtacak derecede bilgili olduklarını, hendese (geometri) dersinde Euclides, Arşimed, Theodosius, Meneleos ve Apollonius gibi eski Yunan bilginlerinin Arapça'ya tercüme edilen eserlerinden yararlandıklarını ve astronomi ilmine çok ilgi duyduklarını, denizcilikte, takvim yapımında, güneş saatleri yapımında ve harita çiziminde bu ilimden yararlandıklarını kendi gözlemlerine dayanarak ifade etmektedir.⁴⁴

XVII. ve XVIII. asırlara ait bu rivayetler ve değerlendirmeler, Türk tarihçilerinin aksine, yabancı gözlemcilerin medreseler hakkındaki itibalarının oldukça müspet olduğunu göstermektedir. Meseleye dışardan bakıldığında, ne bozulma vardır ne de gerileme söz konusudur. Medreselerle ilgili değerlendirmelerimizi tamamlamak için yabancı seyyah ve araştırmacıların rivayetlerini de dikkate almak herhalde daha isabetli olacaktır. Bu, meseleye daha geniş bir perspektiften bakmak ve yerli ve yabancı gözlemcilerin rivayetleri arasında mukayese yapmak imkânı sağlar.

4) Medresenin Devlet İçin Arzettiği Ehemmiyet (Medrese-Devlet İlişkisi)

Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'le birlikte medrese-devlet ilişkisi sistemleştirilip kurumsallaştırıldı. Medrese, devletin ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirecek, meşruiyeti sağlayacak ve sistemin ana unsuru olacaktı. Çünkü devlet sistemi ve bürokrasisi medresede eğitilmiş personele ihtiyaç duyuyordu. Bu durum, Osmanlılar için de geçerlidir. İslâmî bir eğitim kurumu olarak medrese başlangıçta devlet elitinin, memurların, müderrislerin, kadı, müftü ve diğer önemli devlet görevlilerinin eğitiminde ve yetiştirilmesinde çok önemli bir rol oynuyordu. Zira devletin temel düzeni şeklen de olsa İslâmî esaslara ve prensiplere dayanmaktaydı. Bunlar da ancak medresede öğretiliyordu. Bu düzenin hukuk ve adâlet sistemleri yine İslâm hukukundan (fıkıh) kaynaklanıyordu. Klasik dönemde devlet kendini şer'î olarak tanımlıyordu. Yönetim, meşruiyetini, şer'î esaslarda arıyordu. Ulemâ ve medrese, sistemin ortasında, tam merkezinde yer alıyordu. Ulemânın başı şeyhülislâm, protokolde vezir-i azamın arkasında kalmasına rağmen ne sultân ve ne de vezirleri, onun fetvâsına dayanmadan önemli kararlar alamıyor ve icraatlar yapamıyordu. Özde İslâm'dan çıkmayan yerel ve ulusal öğelerin ağır bastığı "örf"e dayalı nizâm ve kânûnnâmelerin bile, ulemânın onayından geçmesi gerekiyordu. Medresenin ürettiği zihniyet ve kültür, sistemin arzu ve hedefleriyle çelişmiyordu. Sistem için medrese ve medrese için sistem gerekliydi.

44 Toderini, *De La Littérature des Turcs*, I, Paris 1789, s. 89 vd. Toderini, araştırmaları çerçevesinde Vâlîde Medresesi'nde iki defa bulunduğunu, bu esnada geometri dersini izlediğini, bu derste Euclides'in Arapça'ya tercüme edilen eserinin kullanıldığını gördüğünü zikretmektedir.

Medrese devlet ilişkilerindeki bu sıkı sıkıya bağlılık, ulemânın XVIII. asırdan sonra tedricen nüfuzunu kaybetmesi, buna karşılık Kalemîye mensuplarının oluşturduğu bürokrasinin gelişmesiyle gevşemeye başladı.⁴⁵ Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan yeni askerî ve sivil kurumlar, bürokrasinin gücünü artırıyordu. Yeni kurumlar, bu kurumlarda istihdam edilecek yeni elemanlara ihtiyaç duyacaktı. Bunların eğitilmesi gerekiyordu. Bu maksatla yeni askerî ve sivil eğitim kurumları kurulacaktı. Ulemânın ve medresenin itibar kaybetmesi, bu gelişmelerle daha da arttı; XIX. asrın başlarından itibaren medrese ve ulemânın can damarı mesabesindeki vakıfların denetim altına alınması, gelirlerinin akış yönünü değiştirme girişimleri,⁴⁶ ulemâyı mahallî idarelerdeki geleneksel rollerinden yoksun bırakma çabalarıyla⁴⁷ doruk noktaya ulaştı. Bu süreç Tanzimat'la beraber daha da somutlaşacaktır.

Tanzimat'tan sonra devlet kendini yeniden tanımladı; eski sistemde gedikler açılmaya ve buralara, Avrupa uygarlığının ürünü kurum ve kuruluşlar yerleştirilmeye başlandı. Batı'ya yönelik Avrupa'nın sadece tekniğini değil aynı zamanda zihniyetini, ideolojisini, felsefesini, bilimini, kültürünü de beraberinde getirdi. Yöneticilerin devlete yeni bir yön vermesi ile beraber medrese artık önemini kaybetmek zorundaydı. Zîrâ değişen ve yenileşen devletin ihtiyaçlarına cevap vermesi mümkün değildi. Şimdi devlet yeni durumuna uygun müesseseler kurmalı ve bu müesseseler için gerekli elemanlar ve bürokratlar yetiştirmeliydi. İşte bu amaçla, Avrupa örneğine uygun eğitim sistemi kuruldu ve okullar açıldı. Böylece medrese, kendisini bir anda sistemin merkezinden dışına itilmiş olarak gördü. Medreseliler de hem kıyafetleri hem de zihniyet ve ideolojileriyle gücü ve iktidârı elinde bulunduranların yanında ve yeni sistem içerisinde âhengi bozan bir görüntüye sahip hale geldi.

Bütün bu gelişmeler karşısında medrese, önce görmezlikten gelinen, daha sonra ulemânın büyük tesiriyle isteksizce de olsa çağın gereklerine uygun olarak modernleştirilmeye çalışılan, ama nihâyetinde çağa ve devletin yeni seküler yapısına uymadığı için kapatılacak olan bir müessese olarak devletin sırtında eski bir yük haline geldi. Hakikatte, medresenin ilgâsı, yöneticilerin, devleti ve toplumu Batılılaştırmaya ve sekülerleştirmeye karar vermelerinin bir neticesidir.⁴⁸

45 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University, New Jersey 1980; İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, II, 457.

46 Vakıflarla ilgili gelişmeler ve bunların ulemâ ve medreseler açısından anlamı için bk.: Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât* (nşr. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1979, III-IV, 287; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, second ed., Oxford University Press, London 1961, s. 92-94.

47 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878)*, Sevinç Maibaası, Ankara 1974, s. 95-96.

48 İkinci Meşrutiyet Dönemi cerayan eden medrese tartışmaları, konumuz açısından oldukça ilginçtir. Bu tartışmalar incelendiğinde, dönemin ulemâsının, şu hususları öne çıkardığı görülür:

1. Medreseleri perişan duruma düşüren ve çöküşe iten son dönem idârecilerinin uygulamalarıdır. Daha önceki sultanlar ve diğer ilgili devlet yöneticileri medreseye ilgi gösterip ilmi ve tedrisî teşvik ve himaye ederken, sonra gelenler bu kurumları yüzüstü bırakmışlardır.

Görüldüğü gibi, medreselerin gözden düşmesi ve faaliyet yapamaz hale gelmesinde en önemli faktör, Osmanlı devlet yönetimi ve sisteminde gerçekleşen düşünsel, siyasal, sosyal ve kültürel "Batılılaşma" ve "sekülerleşme" hâdisesidir. Bu yüzden, medresenin gerilemesinden ya da bozulmasından değil, dışlanmasından, ihmal edilmesinden, gözden çıkarılmasından bahsedilmesi daha doğru olacaktır. Bu, devletin dayandığı ilke ve hedeflerin, siyasal ve sosyal önceliklerinin değişmesinin bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nin hukuk ve adâlet sistemi İslâm hukukuna bağlı kaldığı ve devlet, gücünü bu şer'î hukuktan aldığı sürece medreseden yetişen müftü, müderris, ulemâ ve kadılar devlet için vazgeçilmez kişilerdi ve medreseler de buna bağlı olarak o derece önemli kurumlar olarak yaşadıklarından mali olarak güvence içerisindeydiler.

Sonuç

Bir sosyal kurumu en iyi şekilde anlamak ve tahlil etmek için, o kurumun ilişkide olduğu yakın ve uzak, merkez ve çevre unsurları, zaman ve mekan boyutunu dikkate almak gerekir. Oysa medreseler, bugüne kadar büyük ölçüde, ilişkili oldukları, diğer kurum ve kuruluşlardan, zaman ve mekandan ayrı ve bağımsız olarak incelenmiştir. Bu, meselenin, tam kavranması ve anlaşılması açısından önemli bir eksiklikler.

Medreselerin XVI. yüzyıldan sonraki tarihlerine, bu temel prensip esasından hareketle bakıldığında, özetle şu sonuçlara varmak mümkündür:

Medreselerin XVI. asırdan sonraki tarihleri hakkında ileri sürülen iddialar, tenkitler ve tezler, yeniden gözden geçirilmeye muhtaçtır. 1924'e kadar ayakta kalan, tedris faaliyetlerine mekân olan, devletin ve toplumun din, eğitim, adalet ve hukuk gibi birçok alanlarındaki ihtiyaçlarını öyle veya böyle asırlarca karşılayan bir müesseseyi, "bozuldu, geriledi, bağımsızlık ve gericilik yuvası haline geldi" gibi kalıplaşmış ifadelerle açıklamak, ilmî kriterlere uygun değildir.

Aynı husus, medreselerin XVI. asırdan önceki dönemleri hakkındaki değerlendirmeler için de geçerlidir. Bu dönem için büyük ölçüde övme, hatta göklere çıkarma söz konudur. Her şeyin yerli yerinde, derslerin muntazam, programın çok ileri, akli ve nakli ilimlerin aynı değerinde okunmakta ve okutulmakta, ilme büyük değer verilmekte olduğu gibi toptancı ve genellemeci yaklaşımların, ne medreseler ne de herhangi bir başka sosyal müessese için doğruluk değeri yoktur.

2. Böylece medreseler ve medreseliler, parasızlık yüzünden sefil ve bakımsız durumlara düştüler. Devlet ne hocalara yeterli maaş veriyor ne talebenin yeme-içme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarfediyor ve ne de binâ ve odaların tamirini üstleniyordu. Bir sistem ne kadar mükemmel olursa olsun, onu işletecek kişiler açsa onun yürümesi mümkün değildir. Burada, son dönem Osmanlı ulemasının, medreselerin gerilemesi meselesine farklı bakışları, medreselerdeki vehametten, büyük ölçüde, sistemin kendisini değil, bu kurumları, uygulamalarıyla çöküşün eşğine iten idârecileri sorumlu tuttukları dikkat çekmektedir. (Bu tartışmalar hakkında daha fazla bilgi için bk. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997).

Medreselerin gerilemesi çerçevesinde dile getirilen sebepler, meselenin özünü kavramamız için yeterli değildir. Yukarıda teklif ettiğimiz araştırma metodu uygulandığında, konunun daha sağlıklı anlaşılabilmesi için medreselerin, kuruluşlarından itibaren temsil ettikleri ve nesilden nesile yeniden üretilen aktardıkları ilim, din ve dünya görüşünün, zaman ve mekan boyutunun ve ilişkili olduğu diğer kurumların, bilhassa devletle ilişkisinin hesaba katılması lüzumu vardır. Sadece aleyhteki rivayetler değil, aynı zamanda lehinde olan rivayetler (Batılı gözlemcilerin değerlendirmeleri gibi) de dikkate alınmalıdır. Bu yapılmadığında, XVI. asra kadar göklere çıkardığımız sistemi, kurumu, aslında özünde hatırı sayılır hiç bir değişim olmadığı halde, yerden yere vururuz. Oysa, göklere çıkarmanın da yerin dibine geçirilmesine eleştirmenin de sağlıklı değerlendirme olmadığı açıktır.

Medresenin devlet için ne anlam ifade ettiği sorusu, medreselerin özellikle son yüzyıllık tarihini anlama ve açıklamada anahtar rolü oynamaktadır. Bu yapıldığında, medreseler için gerileme ve bozulma nitelendirmesi yerine, kendisi açısından bakıldığında geleneği muhafaza uğruna gelişememe, devlet açısından bakıldığında “ihmal edilme” ve “dışlanma” tanımlamasının daha isabetli olacağı görülmektedir.